

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿՈՐՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐԸ (1918-1921 թթ.)

1918 թ. մայիսի 26-ին Թիֆլիսում հռչակվեց վրացական անկախ պետականության վերականգնումը (Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն/ՎՀՀ): Այդ օրը Վրաստանի Ազգային խորհուրդը (ՎԱԽ) հաստատեց «Անկախության մասին ակտ»-ը¹: Ստեղծվեցին կոալիցիոն սկզբունքի վրա հիմնված հանրապետական առաջին կառավարությունը, ազգային պետական կառույցներն ու խորհրդանիշները²: 1918 թ. հունիսի 24-ին վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց Ն.Ն. Ժորդանիան³:

Քանի որ անկախության հռչակումից հետո հնարավոր չէր միանգամից անցկացնել իրավագոր խորհրդարանի ընտրություններ, ուստի ՎԱԽ-ը ճանաչվեց որպես ժամանակավոր բարձրագույն օրենսդիր մարմին, որի նախագահ ընտրվեց սոցիալ-դեմոկրատ Ն. Ա.

¹ Стів Документи и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, էջ 336-337:

² ՎՀՀ-ի պետական դրոշն առաջին անգամ բարձրացվել է 1918 թ. մայիսի 26-ին ռուս փոխարքաների նախկին պալատի շենքի վրա՝ Վրաստանի անկախության հռչակման արարողության ավարտից անմիջապես հետո: Հանրապետության դրոշի հեղինակն էր քանդակագործ և նկարիչ Յ.Ի. Նիկոլաձեն: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին կառավարությունը հաստատեց պատմաբան Ի. Զավախիշվիլու կազմած և նկարիչ Ի.Ա. Շարլենանի գծած զինանշանի նախագիծը, որի կենտրոնական մասում պատկերված է Սբ. Գևորգը: Պետական օրինեթղ էր դարձել Կ. Փոցխվերաշվիլու «Ղիդեբա» («Ի փառս») մեղեդին: Տե՛ս Նաթարտեղոս իստորիա. XX საუკუნე. (Նახელმძღვანელო ისტორიის ფაქულტეტის სტუდენტებისთვის). თბილისი, 2003, გ. 62.

³ Նրա կազմի մեջ մտան չորս սոցիալ-դեմոկրատ՝ Ն. Ռամիշվիլի (ներքին գործերի նախարար, որը առժամանակ վարեց նաև վարչապետի պաշտոնը), Ա. Չխենկելի (արտ. գործ. նախարար), Գ. Գիորգաձե (զին. նախարար), Ն. Խոմերիկի (երկրագործության և աշխատանքի նախարար), երկու սոցիալիստ ֆեդերալիստ՝ Գ. Նասիշվիլի (ժողովրդական լուսավորության նախարար), Ե. Ալեքսի-Մեսխիշվիլի (արդարադատության նախարար), ազգային դեմոկրատ Գ. Գուրուլի (ֆինանսների, առևտրի և արդյունաբերության նախարար), սոցիալիստ հեղափոխական Ի. Լորքքիանիձե (հաղորդակցության ոլորտի նախարար): Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution», Tbilisi, 2007, pp. 208-209.

(Կարլո) Չխեիծեն⁴։ Հաջորդ օրերին ձևավորվեց կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով ընդլայնված ՎԱՍ-ի նոր կազմը, որին անդամակցեցին 67 սոցիալ-դեմոկրատ (այդ թվում հայազգի՝ Բ. Միկիրտունովը և Մ. Վարդյանը)⁵, 16 սոցիալիստ ֆեդերալիստ⁶, 15 ազգային դեմոկրատ⁷, 12 սոցիալիստ հեղափոխական⁸, 3 ռադիկալ-

⁴ Տե՛ս Хроника, «Кавказское слово» (Тифлис), 30 мая 1918. Ն. Չխեիծեի Եվրոպա գործուղվելուց հետո (1919 թ., հունվար) խորհրդարանի նախագահ կարգվեց պատմաբան և ազգագրագետ Է. Թադաիշվիլին (ազգային դեմոկրատ)։

⁵ Տե՛ս «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 2 հունիսի 1918։

⁶ 1904 թ. ժնկում հիմնվում է սոցիալիստ ֆեդերալիստների (ՄՖ) կազմակերպություն՝ առաջին քաղաքական կուսակցությունը վրաց իրողության մեջ։ Այն սկզբնապես ընդգրկում էր բոլոր նրանց, ովքեր ձգտում էին վերականգնել Վրաստանի ինքնուրույնությունը։ Կուսակցության կարգախոսները միաձուլել էին և՛ ազգային, և՛ սոցիալական ազատագրման գաղափարախոսական դրույթները։ Իր գոյության վաղ շրջանում ՄՖ բաղկացած էր երկու՝ «ինքնավարականների» ու ազգային դեմոկրատների թևերից։ Վերջինիս հարեցին նաև վրաց «անարխիստները» (Մ. Շերեթելի, Վ. Չերեքեիշվիլի և այլք)։ Չլինելով միատարր և վերապրելով մի շարք պառակտումներ, 1919 թ. հունվարին ՄՖ հոսանքը դարձավ կիսվեց։ Մեծամասնությունը համախմբվեց *Սոցիալիստ ֆեդերալիստների հեղափոխական (քանկրական) կուսակցության* մեջ, որի առաջնորդն էր Գ. Լախիշվիլին, իսկ լրատվամիջոցը՝ «Մախալխո սաքմե»/ժողովրդական գործ/ թերթը։ Երկրորդ՝ սակավաթիվ հոսանքը ձևավորեց *Չախ սոցիալիստ ֆեդերալիստների «Մաշվիպտա» կուսակցությունը* (Ա. Ի. Շերեթելի և ուրիշներ)։ Ունենալով «սինիկալիստական» հակումներ ՄՖ-ի այս թևն ի վերջո (1920 թ.) վերադարձավ մայր կուսակցության գիրկը։

⁷ Ազգային դեմոկրատների (ԱԴ) քաղաքական հոսանքը գոյություն ուներ դեռ 1905 թ. հունվարից, երբ մի խումբ վրաց հասարակական գործիչներ մտադրվեցին ստեղծել ազգային կուսակցություն։ Այդ առաջին փորձը, սակայն, եղավ ապարդյուն։ Վրաց գրականության դասական Իլյա Ճավճավաձեն առաջինը եղավ, ով համակարգեց ազգայնականների գաղափարախոսությունը և 1906 թ. շարադրեց նրանց ծրագիրը։ Մինչ ռուսական միապետության տապալումը գոյություն ուներ այդ գաղափարախոսության կրողների երկու խումբ։ Մեկը համախմբված էր «Էրի» (Ազգ) ամսագրի շուրջ, մյուսը՝ «Կլդէ» (ժայռ)։ Գլխավոր ջրբաժանը կայանում էր ազնվականության և քաղեքնիության, ինչպես նաև ունևոր գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական շահերի հակադիր լինելու մեջ, սակայն նրանց քաղաքական ձգտումների համատեղումն, ի վերջո, հիմնականում և գերազանցապես հնարավոր եղավ հակահայկական պատժորոմի վրա։ 1917 թ. հունիսին հիմնվեց ազգային դեմոկրատների ինքնուրույն կուսակցություն։ Նրա կարկառուն դեմքերից էին Ն. Նիկոլաձեն, Ս. Քեդիան, Գ. Գվազալվան, Է. Թադաիշվիլին, Պ. Գոտուան, Գ. Կիկոձեն։ Այդ ժամանակաշրջանում Վրաստանի հասարակական կյանքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատներից հետո ԱԴ իրականում երկրորդ քաղաքական ուժն էր։ Կուսակցությունը լույս էր ընծայում վրացալեզու «Մաքարթվելո» (նաև՝ «Ախալի Սաքարթվելո», «Իվերիա») և ռուսալեզու «Վոզրոդոժենիե», «Գրուզիա», «Օրնոկլենիե» օրաթերթերը։ Վրաստանի պետական և հասարակական կյանքում անհամեմատ համեստ դեր էին խաղում ԱԴ-ից առանձնացած ևս երկու կուսակցություն։ *Ռադիկալ*

դեմոկրատ, 4 «ալիոնական» և 2 անկուսակցական⁹: 1918 թ. օգոստոսին ՎԱՄ-ը որոշում կայացրեց իր կազմում ընդգրկել նաև Վրաստանի ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին, հատկացնելով հայերին՝ 10, աբխազներին՝ 5, թաթարներին՝ 4, ռուսներին՝ 3, օսերին և հրեաներին երկուական, իսկ հույներին և գերմանացիներին մեկական պատգամավորական տեղ¹⁰: Խորհրդարանում ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցչության մասին օրենքն ընտրության իրավունք էր տալիս ազգային սոսկ այն խորհուրդներին, որոնք բաղկացած էին Վրաստանի քաղաքացիներից և որոնց գործունեությունը սահմանափակվում էր հանրապետության շրջանակներով¹¹: Վրաստանի Հայոց ազգային

դեմոկրատների գլուղացիական կուսակցությունը ստեղծվել էր 1917 թ. աշնանն, ԱՂ-ից իր սակավաթիվ «ծախ» թևի անջատման հետևանքով: Հոդային բարեփոխման շուրջ առաջացած սկզբունքային հակասությունների հետևանքով, 1919 թ. հունվարին ԱՂ-ից առանձնացավ նաև «աջ»՝ պահպանողական թևը, որը խոսում էր կալվածատերերի շահերից: Նրա մասնակիցները (Գ. Վեչապելի, Ռ. Գաբաշվիլի, Դ. Վաչնաձե, Մ. Մաչաբելի, Գ. Ամիրեջիբի և այլք) հայտնի են որպես «անկախ» ազգային դեմոկրատներ, սակայն նրանց կողմից ձևավորված կուսակցությունը կրում էր «ազգային» անվանումը: Այդ քաղաքական հոսանքի տեսակետները արտահայտում էր «Կլդէ» (նաև՝ «Սալի Կլդէ») շաբաթաթերթը: «Անկախ» ազգային դեմոկրատներին գաղափարապես հարում էին նաև «Վրաստանի անկախության կոմիտե»-ի (ստեղծվել էր 1914 թ.) նախկին անդամները (Պ. Սուրգուլաձե, Գ. Մաչաբելի, Մ. Ծերեթելի, Լ. Կերեսելիձե և այլք), որոնք և միաձուլվեցին ընդհանուր կազմակերպության մեջ: 1921 թ. հունվարին «անկախ» և «Ժաղիկալ» ազգային դեմոկրատները, ինչպես նաև «անկուսակցականների միություն» կոչված հասարակական կազմակերպության անդամները ստեղծեցին *Դեմոկրատական կուսակցություն*, որը որպես միջուկ էր մտածված բոլոր պահպանողական և ազգային-արմատական ուժերի համախմբման համար:

⁹ Ռուսաստանի սոցիալիստ հեղափոխականների (խեռներ) Անդրկովկասյան ճյուղից առանձնացած վրաց կուսակիցները ստեղծեցին (1918 թ., հունիս) ինքնուրույն ՍՀ կուսակցություն: Այդ հոսանքի տեսակետները արտահայտված են «Շրոմա» (Աշխատանք) պարբերականի էջերում: Կուսակցությունը գլխավորում էին Լ. Շենգելայան (նույն ինքն)՝ ակադեմիկոս զորոջ Լեո Կիաչելի, Ի. Նուցուրիձեն, Ի. Գոբեչիան:

¹⁰ Ст'я Национальный совет Грузии, «Кавказское слово», 1 июня 1918.

¹¹ Ст'я Хроника: Национальные меньшинства, «Кавказское слово», 27 августа 1918.

¹² Վրաստանի պաշտամենտ, «Մշակ» (Թիֆլիս), 31 հոկտեմբերի 1918: «Դեմոկրատական հանրապետության» ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին ռուս, հույն, հրեա, ասորի և Վրաստանի այլ գանազան ազգությունների շահերը և տեսակետները ներկայացնող բազմաթիվ ու խաչաքերտ կազմակերպություններ: Քաղաքական դաշտում առավելապես աչքի էին ընկնում ռուս խեռների և սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունների անդրկովկասյան ճյուղերը: Այդ հոսանքների ներկայացուցիչները իրականում չէին հաշտվում Վրաստանի և այլ կովկասյան հանրապետությունների անկախության փաստի հետ և իրենց ռուսալեզու մամուլի էջերում («Զնամյա տրուդա»,

խորհրդի¹² անդամներից ՎԱՍ-ում աշխատանքի համար լիազորվեցին սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ա. Երզնկյանը, Ս. Փիրումյանը, Ա. Իվանյանը, դաշնակցականներ՝ Զ. Ջորյանը, Դ. Դավիթխանյանը, Տ. Ավետիսյանը, սոցիալիստ հեղափոխականներ՝ Լ. Թումանյանը, Ն. Թարխանյանը և ՀԺԿ-ի ներկայացուցիչներ Պ. Դուլիսանյանն ու Ա. Բարխուդարյանը¹³։ Վրացալեզու կուսակցական մամուլը ջերմորեն ողջունեց նրանց մուտքը Վրաստանի խորհրդարան¹⁴։ Հայ պատգամավորների առջև,

«Նարոդնոյե զնամյա», «Զնամյա ռեվոլյուցիի», «Սոցիալ Դեմոկրատ» և այլն) «միջազգայնականության» տեսակետից խստորեն դատապարտում էին Այսրկովկասի քաղաքական կյանքում գոյություն ունեցող այս կամ այն բացասական և արատավոր երևույթները։ 1919 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին կոմունիստների ձեռքով կազմակերպված խռովությունների ճնշումից անմիջապես հետո արգելվեց այդ կառույցների պարբերականների հետագա լույս ընծայումը Վրաստանում։ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց հետո վրաց իշխանությունները թույլատրեցին ՈՍԴԲԿ-ի «միջազգայնականների» ձյուլի գոյությունը, որի տեսակետները արտահայտում էր նաև հայալեզու «Նոր խօսք» շաբաթաթերթը։ 1920 թ. ավարտին այդ սակավաթիվ խումբը միացավ վրաց կոմկուսին։ Վերջինիս հետ միաձուլվեց նաև «Աղայաթ» մուսուլմանական սոցիալիստամետ կազմակերպությունը։¹² Հայ համայնքի շահերին նեցուկ էր կանգնած Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը (ՀԱՍ), որի կազմավորման մասին Թիֆլիսում գործող հայկական քաղաքական հոսանքները համաձայնության եկան 1918 թ. հուլիս-օգոստոսին։ ՀԱՍ-ում ներկայացված էին ՀՅԴ-ի, ՀԺԿ-ի, Հնչակյան կուսակցության, ինչպես նաև ՎՍԴԲԿ-ի, ՈՍԴԲԿ-ի և էսեռների «հայկական սեկցիաների» խմբակցությունները։ ՀԱՍ-ի նախագահությունը վարում էր Բ. Թուփյանը, իսկ Գործկոմի ղեկավարն էր հանդիսանում Ա. Երզնկյանը։ Վրաստանի ՀԱՍ-ը գոյատևեց մինչև 1921 թ. փետրվարի 28-ը, երբ այլ ազգային կազմակերպությունների հետ մեկտեղ խորհրդային իշխանությունների կողմից կասեցվեց նաև նրա գործունեությունը։ Բացի ՀԱՍ-ից, Թիֆլիսում գործում էր ևս 43 հայկական մշակութային-սովորչական, բարեգործական, արհեստակցական և հայրենակցական միություն։ Տե՛ս Хроника: Карабахская миссия, «Кавказское слово», 22 июня 1919.

¹³ Տե՛ս «Հոդիզոն», 27 սեպտեմբերի 1918: Նաև՝ Լրատու. Հայերը Վրաց Ազգային խորհրդում, «Աշխատաւոր» (Թիֆլիս), 2 հոկտեմբերի 1918: ՎԿՀ-ի սահմաններում գտնվող հայ համայնքի հասարակական կյանքում առաջնային դեր էր խաղում ՀՅԴ-ի Վրաստանի ձյուլը։ «Դաշնակցություն»-ից հետո երկրորդ քաղաքական ուժը 1917 թ. զարնանը Թիֆլիսում հիմնված լիբերալ-բուրժուական **Հայ ժողովրդական կուսակցությունն** էր, որին հաճախ կոչում են նաև հայ «կադետներ» անունով։ Այս կուսակցության կենտրոնը մինչև 1919 թ. սեպտեմբերը գտնվում էր Վրաստանի մայրաքաղաքում և նրա Թիֆլիսի ձյուլի ղեկավար անդամները (Ռ. Հովհաննիսյան, Կ. Ստեփանյան, Պ. Դուլիսանյան և այլք) առանձնապես էլ մեծ ցանկություն չէին դրսևորում ՀԺԿ-ի կենտկոմը Հայաստան տեղափոխվելու համար։ Այդ հոսանքը արտահայտում էր ունևոր դասի շահերը, սակայն Վրաստանում հայ գործարար տարրի սնանկացման հետևանքով ՀԺԿ-ն կորցրեց իր երբեմնի համբավը և հայտնվեց ղեկարին կացության մեջ։

¹⁴ Տե՛ս «Նաթարտեղլո», 4 օկտոբր 1918. Նաև՝ «Յրոմա», 4 օկտոբր 1918.

սակայն, դրվել էին մի շարք ոչ պաշտոնական սահմանափակումներ: Այդպես, օրինակ, արգելվել էր նրանց մասնակցությունը խորհրդարանի հանձնաժողովներում¹⁵: Հայ համայնքի լիազորները վրաց խորհրդարանում սակայն չպահպանեցին կազմակերպչական միասնականությունը: ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները հանդես եկան առանձին պատգամավորական խմբի ստեղծման նախաձեռնությամբ¹⁶:

1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՎԱԽ-ը վերանվանվեց՝ Պառլամենտ: Այդ մարմնի գործունեության ժամկետ սահմանվել էր մինչև 1919 թ. հունվարի 31-ը: Սակայն նրա արտակարգ նիստերը գումարվեցին նաև նույն թվի փետրվարին, որոնք նվիրված էին Սոչիի¹⁷ և Ախալցխայի¹⁸ դեպքերի քննարկմանը:

1918 թ. մայիս ամսից մինչև 1919 թ. փետրվարը նորակազմ Կրաստանի Հանրապետությունը հաղթահարել էր կայացման փուլը: Փետրվարի 14-16-ը, համաձայն 1918 թ. նոյեմբերի 12-ի Սահմանադիր ժողովի (ՍԺ) մասին օրինագծի՝ հանրապետությունում տեղի ունեցան ընտրություններ, որտեղ բացարձակ հաղթանակ տարան ՎՍԴԲԿ-ի¹⁹

¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 19:

¹⁶ Տե՛ս «Աշխատատեղ», 18 հոկտեմբերի 1918:

¹⁷ Տե՛ս Маулян Б., «Сочинский вопрос» в русско-грузинских отношениях (июль 1918г. — май 1920г.), Третья годовичная научная конференция РАУ, Сборник, ч. I, Ереван., 2009, с. 77-82.

¹⁸ Տե՛ս Парламент Грузии, «Борьба» (Тифлис), 22 февраля 1919.

¹⁹ ՎԴՀ-ի տարածքում և առհասարակ վրաց իրողության մեջ գործող ամենախոշոր և ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժը **Կրաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցությունը** էր, որը և հիմնականում իր ուսերի վրա կրեց անկախ հանրապետության քաղաքական ողջ պատասխանատվությունը: ՎՍԴԲԿ-ն առաջացել է 1918 թ. նոյեմբերին, ՈՍԴԲԿ-ի Անդրկովկասյան ճյուղի պառակտման հետևանքով: Նրա անդամները հայտնի են նաև որպես վրաց «մենշևիկներ»: Կուսակցությունն առաջնորդում էին Ն. Ժորդանիան, Ս. Զիբլաձեն, Ն. Չխեիձեն, Ի. Շերեթելին, Ա. Չխենկելին, Ե. Գեգեձկորին: ՎՍԴԲԿ-ին միացավ (1919 թ., հունվար) «Ալիոնի» (Ալշալույս) խումբը, որի մասնակիցները (Ի. Գոմարթելի և այլք), մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, դեռ 1916 թ. վտարվել էին ՈՍԴԲԿ-ից: ՎՍԴԲԿ-ի շարքերում անդամակցում էին մտավորականության, գյուղացիության և բանվորության ներկայացուցիչները, շուրջ 80 հազ. մարդ: Կուսակցությունը լույս էր ընծայում տպագիր մամուլ, այդ թվում Կենտկոմի մարմիններ՝ վրացալեզու «Էրթթրա» (Միասնություն) և ռուսալեզու «Բորբա», ինչպես նաև Սուխումի ճյուղի ռուսալեզու «Նաշե Սլովո» պարբերականը: 1921 թ. ՎՍԴԲԿ-ն պառակտվեց, նրա կազմից դուրս եկան մի խումբ «ծախ» թեկն պատկանող կուսակցականներ, ովքեր ստեղծեցին «Սխիվի» (Ճառագայթ) խումբը (տպագիր մարմին «Ախալի Սխիվի»): Ընկալվելով որպես վրացական ազգային

թեկնածուները: Սժ ընտրված պատգամավորներից 109 սոցիալ-դեմոկրատ էին, 8-ը՝ ազգային դեմոկրատ, 8-ը՝ սոցիալիստ ֆեդերալիստ, 5-ը՝ սոցիալիստ հեղափոխական²⁰: ՎՍԴԲԿ-ի ցուցակով խորհրդարան ընդգրկվեց նաև հայազգի չորս պատգամավոր²¹: Այսպիսով, ծայների պահանջված քանակը ապահովեցին միայն վրացական ազգային կուսակցությունների համամասնական ցուցակները: Դա պայմանավորված էր «դեմոկրատական հանրապետությունում» որդեգրված «ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության» սկզբունքի լուրջ խախտումներով: ՎԴՀ-ի «հպատակություն» սահմանող կանոնադրության դիտավորյալ արգելքների շնորհիվ ծայնի իրավունքից զրկվեց ոչ վրացի ազգաբնակչության ստվար զանգվածը: 1918 թ. դեկտեմբերին Վրաստանի և Հայաստանի միջև առաջացած բախման հետևանքով ՎԴՀ-ի հայաշատ վայրերում բնակչությունն ահաբեկված էր, օրինակ. Սղնախում (Կախեթ) վրաց գվարդիականները խլում էին ընտրողների ծեռքից ՀՅԴ-ի օգտին տրված քվեաթերթիկները²²: Բացի այդ,

կուսակցություն՝ ՎՍԴԲԿ-ն, այնուամենայնիվ, բազմազգ էր: Նրա շրջանակներում գործում էր նաև *«հայկական սեկցիա»* (շուրջ 150 կուսակցական), որը ղեկավարն էր ՎՍԴԲԿ Կենտկոմի անդամ Մ.Կ. Վարդյանը: Սեկցիան ուներ պարբերական՝ «Բանվորի Չայն» շաբաթաթերթը: Առավելապես այժք է ընկնում *«հայկական սեկցիայի»* Աբխազիայի ճյուղը, որի անդամները (Խ. Ավդալբեգյան, Տ. Սողոմոնյան, Ե. Մինասյան, Վ. Ուշումյան և այլք) գլխավորում էին նաև Սուխումի հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը: Վրաստանի թուրք-թաթարական ազգաբնակչության շրջանակներում, ի նպաստ վրաց պետության կենսական շահերի, քաղաքական աշխատանք իրականացնելու նպատակով, կազմավորվեց *«ինքնուրույն»* սոցիալ-դեմոկրատական *«Հումմեթ»* (*«Հյումմաթ»*) կուսակցությունը, որը ՎՍԴԲԿ-ի նկատմամբ ոչ թե կրտսեր գործընկերոջ դերում էր գտնվում, այլև, փաստորեն, նրա պարզ ստորաբաժանումն էր: Տե՛ս В нашем партию: Съезд партии «Гуммет», «Борьба», 23 декабря 1919.

²⁰ Տե՛ս К выборам в Учредительное собрание, «Закавказское слово» (Тифлис), 12 марта 1919.

²¹ Ի տարբերություն Մ.Կ. Վարդյանի և Ռ.Գ. Աուշտրոպի, խորհրդարանի մյուս հայազգի անդամ Կ.Ա. Պանիկը (Փանյան), միաժամանակ լինելով Թիֆլիսի քաղաքային վարչության բարձրաստիճան պաշտոնյա, առհասարակ հեռու էր պահում իրեն վրահայ համայնքի գործերից: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 61, թ. 26: Նաև՝ Письмо в редакцию, «Борьба», 3 августа 1919. Սժ-ի չորս կին-պատգամավորների շարքում էր նաև Է.Ս. Տեր-Բարսեղյանը (Տեր-Պարսեգովա, Մախվիլաձե):

²² Տե՛ս Выборы в Суххе, «Народное знамя» (Тифлис), 9 марта 1919. Մթնուրդտ շիկացած էր նաև Դուշեթում, որտեղ «արգելած է խօսել հայերեն: Ընտրությունների ժամանակ յայտարարել են, որ այն հայը, որ ծայն կը տայ № 4-ին (ՀՅԴ-ի ընտրացուցակը. — Բ.Մ.) իսկոյն և եթ կաքորի...»: Տե՛ս Դրութիւնը Դուշեթում, «Յառաջ»

Ախալցխայի (Սամցխե-Մեխեթի), Ախալքալաքի (Ջավախք), Բորչալուի (Տաշիր) գավառների, ինչպես նաև Սվանեթի, Խևսուրեթի և Աբխազիայի ազգաբնակչության մասնակցությունն ընտրություններին առժամանակ հետաձգվել էր²³: 1919 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ՍԺ-ի լրացուցիչ ընտրությունների արդյունքում նրա կազմի մեջ ընդգրկվեցին նաև ՀՅԴ-ի երեք ներկայացուցիչ (Ջ.Ն. Ջորյան, Տ.Գ. Ավետիսյան և Դ.Գ. Դավիթսանյան²⁴, որին այնուհետև փոխարինեց Գ.Ա. Տեր-Ստեփանյանը):

ՍԺ-ի նախագահ ընտրվեց Ն.Ա. Զխեիծեն, սակայն վերջինիս տևական բացակայության հետևանքով այդ կառույցի նախագահությունը, նրա գոյության ողջ շրջանում, վարում էր տեղապահ Ա.Ա. Լոմթաթիծեն, որը զուգահեռաբար զբաղեցնում էր նաև Թիֆլիսի քաղաքային դումայի ղեկավարի պաշտոնը: ՍԺ-ի գումարման գլխավոր նպատակն էր մշակել Վրաստանի առաջին սահմանադրությունը: Այդ պետական մարմինն օժտվեց նաև խորհրդարանին բնորոշ բոլոր հատկանիշներով:

1919 թ. մարտի 12-ին անդրանիկ նիստում ՍԺ-ն վերահաստատեց 1918 թ. մայիսի 26-ի «Անկախության Ակտ»-ը: Այնուհետև ստեղծվեց նաև նոր կառավարություն, դարձյալ Ն.Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ, որը այժմ բաղկացած էր միմիայն ՎՍԴԿ-ի ներկայացուցիչներից²⁵:

Վրաստանի առաջնորդները հավակնում էին ոչ միայն Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգների ողջ տարածքին, այլ նաև ծրագրեր էին մշակում (1918 թ.) Սուխումի (Աբխազիա), Սոչիի (Ջիքեթի) և Ջաքաթալայի (Ճար-Բելոքանի) շրջանների, ինչպես նաև Փամբակի, Դազախ-Շամշադինի

(Թիֆլիս), 18 փետրվարի 1919:

²³ Տե՛ս Парламент Грузии, «Закавказское слово», 4 февраля 1919.

²⁴ Տե՛ս «Աշխատատուր», 20 սեպտեմբերի 1919:

²⁵ Նրա կազմի մեջ մտան. Ն. Վ. Ռամիշվիլի (գինվորական, ներքին գործերի և ժողովրդական լուսավորության նախարար), Ե.Պ. Գեգեճկորի (արտաքին գործերի և արդարադատության նախարար), Կ.Պ. Կանդելակի (ֆինանսների, արևտրի և արդյունաբերության նախարար), Ն.Գ. Խոմերիկի (երկրագործության, աշխատանքի և հաղորդակցության ուղիների նախարար): Տե՛ս საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. თბილისი, 2003, გ. 61-62. 1919 թ. դեկտեմբերին կառավարության կառուցվածքում, ինչպես նաև անհատական կազմում որոշակի փոփոխություններ եղան: Արդարադատության նախարար կարգվեց Ռ. Մ. Արսենիծեն, իսկ գինվորական նախարարի պաշտոնը ստանձնեց Գ. Ա. Լորքեփանիծեն: Տե՛ս «Слово» (Тифлис), 3 января 1920.

(Տավուշ) և Ղարայազի (Կամբեճան) նկատմամբ: 1919 թ. վրացական կողմն «անվիճելի» էր համարում շուրջ 93 հազ. քառ. կմ. տարածք, որի մեջ ներառված էին նաև Բաթումի մարզը, Արդահանի և Օլթիի (Տայք) շրջանները: Այդ տարածքն ուներ շուրջ 3 մլն. 400 հազ. ազգաբնակչություն, այդ թվում 1 մլն. 757 հազ. ազգությամբ վրացի²⁶: Վերջիններս բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում Քութայիսի նահանգում՝ 97.3%: Հարևան Թիֆլիսի նահանգում վրացիները ունեին 44.6%, հայերը՝ 21.5%, իսկ թյուրքախոս տարրերը՝ 10.5 տոկոս²⁷: Թիֆլիսը մեծ մասամբ բնակեցված էր հայ (43.1%), ռուս (26.5%) և վրացի (10.8%) ազգաբնակչությամբ²⁸: Հանրապետությունն ուներ նաև 300 հազ. (1921 թ.) մահմեդական բնակիչ: Հայերն առավել զգալի ազգային փոքրամասնությունն էին. նրանք շուրջ 400 հազար էին: Այսպիսով, ազգային և կրոնական տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության ստվար մասը:

Վարչական տեսակետից ՎԴՀ-ի կառավարության իրական իշխանության սահմաններում գտնվող տարածքը ներառում էր (1918 թ.) երկու նահանգ (16 գավառ) և երկու վարչական շրջան: Պաշտոնական Թիֆլիսը հետզհետե իրեն ենթարկեց Արդահանի շրջանի հյուսիսարևմտյան մասը (1919 թ., ապրիլ), ինչպես նաև Բաթումի մարզը (1920 թ., մարտ-հուլիս): Խորհրդարանի 1918 թ. օգոստոսի 2-ի որոշման համաձայն նահանգներում, շրջաններում (ենթաշրջաններում), գավառներում (գավառակներում) և գյուղական տիպի բնակավայրերում տեղական վարչակազմը ենթարկվեց կոմիսարներին²⁹: Միաժամանակ, հիմք ընդունելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի 1918 թ. հունվարի 25-ի որոշումը, ՎԱԽ-ը վճիռ կայացրեց գավառական ղեմստվոների (վրաց.՝ «երոբա») կազմավորման մասին, որի հիման վրա 1918 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցան գավառական ժողովների («սակրեբուկո») ընտրություններ³⁰: 1919 թ. հունվարի 28-ի օրենքը ղեմստվոներին

²⁶ St'u Ментешашвили А., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии 1917-1921, Тбилиси, 1987, с. 115.

²⁷ St'u Хармандарян С.В., Ленин и становление Закавказской федерации 1921-1923, Ереван, 1969, с. 12. Գրականության մեջ երբեմն պատահում են փոքր շեղումներ բերված թվերից: Արդուհանդերձ, դրանք ընդհանուր առմամբ մոտ են ճշմարտությանը:

²⁸ St'u Кавказский Календарь на 1917г., Тифлис, 1916, с. 206-207.

²⁹ St'u Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., p. 211.

³⁰ Մամուլը իրազեկում էր, որ «земские выборы проходят довольно вяло. Везде и всюду

հանձնեց տեղական վարչակազմի և միլիցիայի կազմավորումը: Այսուհետև գավառներում հետզհետե սկսեց վերանալ կառավարական կոմիսարների ինստիտուտը: 1919 թ. հունվարի 30-ի օրենքը վերացրեց երկրի նահանգային կառուցվածքը: Վրաստանը բաժանվել էր գավառական զեմստվոների, որոնք իրենց հերթին ներառում էին առանձին համայնքներ՝ «թեմի»:

Վրաստանի պետական կառավարման համակարգը իր սոցիալիստական առաջնորդների կողմից մտածված էր որպես «դեմոկրատական հանրապետություն»՝ ի տարբերություն «խորհրդային» կարգերի: Նոր պետական համակարգը կերտողների համար օրինակ էր ծառայում չվեյցարական կառավարչական մոդելը: Նրա հիմքում պետք է գտնվեին զեմստվոները՝ օժտված լինելով տեղական կառավարման մարմինների գործառույթով³¹: Գավառների մակարդակով կենտրոնական պետական հիմնարկները գրկվում էին որևէ ենթակա պաշտոնյաներ կամ վարչական մարմիններ ունենալու իրավունքից: Հետևապես յուրաքանչյուր գավառ վերածվում էր տեղական (վարչատարածքային) ինքնավարության: Սակայն դա դեռ չէր նշանակում տարածքային ազգային ինքնավարությունների հնարավոր առաջացումը: ՎՍԴԲԿ-ն, որը վերահսկում էր երկրի կառավարմանը, միանշանակ իրականացնում էր որդեգրված «ունիտար պետության» գաղափարը: Ն. Ժորդանիան խորհրդարանում (1920 թ., դեկտեմբեր) առաջ էր քաշել պարտադիր պահանջներ երկրի ապագա սահմանադրության նկատմամբ, այդ թվում՝ Վրաստանում որևէ դաշնային միավորների բացակայության սկզբունքը³²:

1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին Վրաստանի խորհրդարանը հաստատեց հանրապետության դատական համակարգի մասին օրենքը: Գերագույն դատարանի դերը ստանձնեց «Սենատ»-ը, որը բաղկացած էր 12 նշանակովի անդամից³³: Տեղերում բնակչությանն իրավունք էր վերապահված ընտրել «հաշտարար» դատավորներ, որոնք քննում էին քաղաքացիական բնույթ ունեցող գործերը: Քրեական և քաղաքական հանցանքների մեղադրանքով հարուցած

заметен значительный абсентизм населения. В выборах принимают участие 20-30% общего числа населения». St'u «Борьба», 10 августа 1918.

³¹ St'u Pipes R., The formation of the Soviet Union (Communism and Nationalism 1917-1923), Cambridge, Massachusetts (USA), 1964, p. 212.

³² St'u «Борьба», 8 декабря 1920.

³³ St'u Silogava V. & Shengella K., History of Georgia ..., p. 211.

գործերը պարտադիր քննվում էին «արտակարգ» դատարաններում, որոնք նաև մահապատժի մասին վճիռ կայացնելու իրավունք ունեին: Թիֆլիսում, Զուբայիսում և Սուխումում գործող «արտակարգ» դատարանների փոխարեն 1920 թ. մարտի 8-ից բացվեցին երդվյալ ատենակալների ատյանները: Կառավարությունը, սակայն, խուսափեց իրականացնել դատական համակարգի բարեփոխումն ազգային փոքրամասնությունների բնակության մի շարք շրջաններում, հատկապես Ախալքալաքի և Բորչալույի գավառներում: Արդարադատության նախարարի պահանջով, 1921 թ. հունվարի 1-ից դատարաններում բոլոր գործերը անվերապահորեն պետք է քննվեին վրացերեն լեզվով³⁴:

1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՎԱԽ-ը որպես պետական լեզու ճանաչեց վրացերենը: Սակայն մինչ այդ, Վրաստանի ՆԳՆ-ի հուլիսի 20-ին արձակած «ազգայնացման մասին կանոնադրության» հիման վրա աշխատանքից ազատվեցին ոչ միայն վարչական մարմիններում ծառայող և վրացերենին չտիրապետող պաշտոնյանները, այլև պետական ենթակայության տակ գտնվող բոլոր հիմնարկներում աշխատող շատ ու շատ բժիշկներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, փոստ-հեռագրական ծառայողներ³⁵: Այսպիսով, ամենատարածված և հուսալի աշխատանքը՝ պետական ծառայությունը, գործնականում հայ, ռուս և այլազգի մտավորականության, առհասարակ կրթված ոչ վրաց զանգվածի համար մնում էր անհասանելի, քանի որ բոլոր պաշտոնները վերապահվում էին վրացիներին³⁶:

³⁴ St'u «Грузия» (Тифлис), 1 декабря 1920.

³⁵ St'u Ментешашвили А., Октябрьская революция..., с. 109.

³⁶ 1920-ական թթ. ազդեցիկ քաղաքական գործիչ Մ. Օրախելաշվիլին, մեր կարծիքով, դիպուկ գնահատական է տվել այս երևույթին: «[Грузинская] интеллигенция – разночинная и дворянская, сплошь шовинистична, – шуніւմ է նա, – национализация государственных учреждений..., школы, суда и т[ак] д[але]е» поставили ее во главе управления страной, у каждого винтика государственного механизма, в земстве, в городских самоуправлениях, кооперативах и в прочих хлебных местах. Независимость Грузии... для этих слоев стала идолом поклонения, которая дает и сейчас, а в будущем сулит еще больше реальных материальных благ». St'u «Жизнь Национальностей» (Москва), 3 ноября 1920. Հիմնարկներում կադրերի ազգայնացման թերի պրակտիկան և նրան հաջորդած տխուր հետևանքները ստիպեցին արձագանքել նաև Վրաստանի փաստաբանների միության նախագահին: Ս. Զափարիձեն գրում է, որ «эта борьба за теплые места. Поскорее прогнать других и самим занять их должности... так и произошло по образованию грузинской республики с вопросом о национализации учреждений. Скорее гоните русских, армян и других... Есть ли

1918 թ. հուլիսի 16-ին ՎԱՍ-ը հաստատեց «Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության հպատակության մասին կանոնադրություն»-ը: Ըստ որի քաղաքացի էին ճանաչվում, բացի էթնիկական վրացիներից, նաև այն անձինք, ովքեր իբրև ավանդական խավերի (իմա՝ ազնվական, քաղբենի, գյուղացի) ներկայացուցիչներ գրանցված են եղել Վրաստանի մաս կազմող վարչական որևէ օղակին կից մինչև 1914 թ. հուլիսի 19-ը (ն. տ. օգոստոսի 1-ը): Այս կանոնադրության համաձայն քաղաքացիության ծեռք բերման որևէ եղանակ չէր նախատեսված³⁷: 1919 թ. մայիսին ՍԺ-ին վավերացրեց «Վրաստանի հանրապետության քաղաքացիության մասին օրենք»-ը³⁸, որը գրեթե անփոփոխ էր թողել նախկին «կանոնադրության» հիմնական սկզբունքները: Նրա գլխավոր նպատակն էր՝ հնարավորինս դարձյալ խոչընդոտել և դժվարացնել Վրաստանում մինչև 1918 թ. մայիսի 26-ը մշտական բնակություն հաստատած ոչ վրացի ազգությունների

достаточный контингент подготовленных грузин, могущих сразу заменить удаляемых инженеров, техников, судей и других специалистов, не пострадают от этого интересы молодого государства – это их не касается, свой карман выше всего». St'u K национализации суда, «Борьба», 9 марта 1919.

³⁷ St'u «Кавказское слово», 24 июля 1918. Այս օրենքի կիրառման եղանակը պետք է լրացուցիչ որոշվեր ՆԳ-ի և արդարադատության նախարարների հայեցողությամբ, ինչը պարարտ դաշտ էր ստեղծել տարբեր տեսակի կամայականությունների համար: «Կանոնադրության» իրականացման պրակտիկայի տխուր հետևանքների մասին ստիպված էր բարձրաձայնել Վրաստանի Հայրց ազգային խորհուրդը: «Закон 16 июня (այդպես է վավերագրում. - Բ.Մ.) объ являет гражданами республики, за исключением лиц грузинского происхождения, лишь тех из не-грузин, которые могли представить доказательства о приписке к какой-либо административной единице бывших Тифлисской и Кутаисской губерний до 19 июля 1914 года. Такое определение понятия подданства означало в отношении в частности городского населения армян исключение более половины их из числа граждан Грузии...»; «в порядке же разъ яснений Министерства Внутренних Дел, целыя группы армянской интеллигенции, служащих и рабочих не только в государственно-общественных, но даже и в частных учреждениях, оказались не-грузинско-подданными и потому зловредными, почему и снимались с мест и мерами администрации выселялись из пределов Грузии...»; «результатом такого разъ яснения явилось исключение из городских избирательных списков по Тифлису и другим городам большинства не-грузин и, особенною армян, благодаря чему последние оказались почти поголовно лишеными избирательных прав и, Тифлисская Городская Дума оказалась сплошь грузинскою...», – մատնանշում էին ՀԱՍ-ի անդամները: St'u «MEMORANDUM», Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии, [Тифлис, 1921], с. 15, 20.

³⁸ St'u «Նախարարական թերթ», 16 օգոստոսի 1919.

ներկայացուցիչների համար նորակազմ հանրապետության քաղաքացիության ծեռք բերումը: Գոյություն ուներ նաև խնդրի բարոյահոգեբանական կողմը: Այլ ազգություններին պատկանող բնակչությունը տեսնում էր, որ մինչև այժմ վրացիները ևս, իրենց նման, Ռուսաստանի պարզ հպատակներ էին, որ՝ և՛ իրավական, և՛ ազգային տեսակետից առաջ որևէ տարբերություն չկար նրանց մեջ, այնինչ 1918-ից սկսած մեկը իշխող տարր է դարձել, մյուսը՝ ստորադաս:

ՎՂՀ-ի կառավարության մշտական հոգատարության առարկան ռազմական ոլորտն էր: 1918 թ. օգոստոսի 20-ին Վրաստանի կառավարությունը 12 կետից բաղկացած որոշում կայացրեց բանակի ստեղծման և նրա կազմավորման սկզբունքների մասին³⁹: Հանրապետության կառավարությունը մտադիր էր նաև ստեղծել սեփական ռազմածովային ուժեր և այդ գործի առաջին ծիծեռնակ հանդիսացավ «Պատարա Կախի» ռազմանավը⁴⁰: ՎՂՀ-ի զինվորական գործերը (1921 թ.) տնօրինում էին նախարար Ն. (Պարմեն) Ճիճինաձեն, բանակի գլխավոր հրամանատար Գ. Կվինիտաձեն և գլխավոր շտաբի պետ Ա. Գեղևանիշվիլին:

1918 թ. հուլիսի 2-ին ՎԱԽ-ը հաստատեց «ժողովրդական գվարդիայի» մասին օրենքը, որը համալրվում էր կամավորական սկզբունքներով: Նրա կորիզը կազմեցին «կարմիր գվարդիայի» ջոկատները, որոնք մինչ այդ ենթարկվում էին Թիֆլիսի բանվորական պատգամավորների խորհրդին: Ժողգվարդիան այսուհետև անմիջապես ենթարկված էր վարչապետին, սակայն նրա իրական հրամանատարն էր այդ կառույցի գլխավոր շտաբի պետ Վ. Ա. Զուղելին (Վալիկո): Վրաստանի տարբեր քաղաքական հոսանքները դժգոհում էին, որ ժողգվարդիայի վերահսկողությունը վերածվել է ՎՍՂԲԿ-ի մենաշնորհի, այսինքն նա շարունակում էր ըստ էության մնալ այդ կուսակցության զինուժի դերում⁴¹:

Պետական անվտանգության ոլորտը վերահսկում էր ՆԳ նախարարությանը կից գործող «Հատուկ ջոկատ»-ը (ղեկ.՝ Մ.Ն. Քեդիա): Այդ ծառայությունը, որ ստեղծվել էր «հակահեղափոխության և սպեկուլյացիայի» դեմ պայքարի նպատակով, իր կառուցվածքում ներառում էր երկու վարչություն. քաղաքական և տնտեսական:

³⁹ St'u Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., p. 210.

⁴⁰ St'u Хроника, «Кавказское слово», 19 марта 1919.

⁴¹ St'u Silogava V. & Shengelia K., History of Georgia ..., pp. 210-211.

Գերազանցաբար քաղաքական ուստիկանության պարտականություններ կատարող այս կառույցը կազմված էր հիմնականում և գլխավորապես վրաց սոցիալ-դեմոկրատներից ու նրանց համակիրներից:

ՎԴՀ-ին բաժին հասած տարածքները, ինչպես և ողջ Անդրկովկասը, հանդիսանում էին ընդամենը կազմալուծված Ռուսական կայսրության ագրարային կցորդը: Վրաց ազգի վերնախավի՝ ազնվականության, որը սերտ կապված էր ավատատիրական հարաբերությունների հետ, հզորությունն ու հասարակական դերն անկում էր ապրում Այսրկովկասում կապիտալիզմի զարգացման հետ զուգահեռ: Վրաց կալվածատեր-խավը չկարողանալով հարմարվել շուկայական տնտեսության պահանջներին՝ սնանկանում էր և զիջում էր իր հողային սեփականությունը զարգացող կապիտալի ներկայացուցիչներին՝ առաջին հերթին հայկական⁴²: Վրաց ազնվականությունը երկար տարիներ օգտվելով բանկային վարկերից, ավաղ, չարաշահում էր այդ հնարավորությունը, գլխավորապես ուղղելով ընծեմված ֆինանսական միջոցները ոչ արտադրական ոլորտ: Նրա ներկայացուցիչների կողմից հսկայական դրամական գումարները, շատ ու շատ դեպքերում, աննպատակահարմար փոշիացվում էին սեփական կենցաղային կարիքները հոգալու համար: Գերազանցապես սա պատճառը եղավ, որ Արևելյան Վրաստանի ազնվականության 40 տոկոսը, բանկային պարտքերի մեջ կորչելով, մինչև 1905 թ. փաստացի զրկվել էր իր ժառանգական հողերից⁴³: Սակայն այդ կալվածքների նշանավոր

⁴² Տնտեսական ասպարեզում հայ գործարար դասի ծեռքերումների մասին տե՛ս Ղադայան Ն., Հայոց արևտրատնտեսական ներկայությունը Ռիֆիսում (ուչ միջնադար – 1918 թ.), «21-րդ դար», 2008, թիվ 1 (19), էջ 124-150: Հայերը հիմնել և մշտապես իրենց ծեռքում էին պահել Ռիֆիսի գրեթե ամբողջ բանկային բիզնեսը: Տե՛ս Оранджаян А., Банки Закавказья до установления советской власти и идея создания «Армянского банка», ИФЖ, 1970, № 1, с. 229-230. Հայ ծեռնարկատերերի առաջատար դերը XX դարի 10-ական թվականներին չեղարկում է նաև արդի վրաց հետազոտողը: Տե՛ս კუპატაძე ბონდო. სომხური ბურჟუაზიის როლი საქართველოში (XX საუკუნის 10-იანი წლები), ქართული დიპლომატია, წელიწადეული 5. თბილისი 1998, გ. 485-497.

⁴³ Տե՛ս Драбкина Ел., Грузинская контр-революция, Ленинград, [1928], с. 19. Կովկասի կուսակալ Գ. Գոլիցինն այս հարցի վերաբերյալ գրում էր՝ «Крайняя задолженность землевладельческого класса, составляющая в Закавказье общее явление, с одной стороны, а с другой – сосредоточение денежных средств в руках армян-капиталистов неизбежно имеет самым ближайшим последствием концентрацию в руках последних землевладения в названном крае». Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

մասը, ֆորմալ տեսակետից, դեռ գրանցված էր նախկին տերերի անունով⁴⁴: 1917 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի նահանգի կալվածատեր ազնվականությունը, այժմ զուրկ լինելով կործանված ռուսական ինքնակալության հովանավորությունից և, ինչպես երևում է, ակնբերաբար խուսափելով հայկական ֆինանսական շրջանակների հնարավոր պահանջատիրությունից, ժողով գումարեց և վճռեց իր ամբողջ հողային ունեցվածքը, որի արժեքն էր 30 մլն. ռուբլի, նվիրաբերել վրաց ժողովրդին⁴⁵: Քութայիսի նահանգի ազնվականությունը, որը անհամեմատ նվազ չափով էր ամռնչվում հայ կապիտալի հետ⁴⁶, նման քայլի չդիմեց: Սակայն, ինչպես հայտնի է, կալվածատիրական սեփականության քայքայման աստիճանը գրեթե չէր էլ թողել վրաց ազնվականության ականառու մասի ձեռքերում լիիրավ իրավունքներ այդ գույքի նկատմամբ: Իզուր չէ, որ այդ «բարեգործական» արարքը չգտավ իր օրենսդրական շարունակությունը: Սակայն դա, այնուամենայնիվ, չխանգարեց ՎԱՍ-ին իսկույն տեր կանգնել «ազգային» կարողությանը⁴⁷: Ազնվականական շրջանակները, այլ «հեշտ» ուղիներ որոնելով, պահանջ առաջ քաշեցին, թե «կառավարությունը պետք է ընտրի հայկական կապիտալի կոնֆիսկացիայի ուղին»⁴⁸: Նորաստեղծ

⁴⁴ «Кавказ» քերթի խմբագիր, հայտնի մոլեզին հայատյաց Վ.Վելիչկոն, 1904 թ. անդրադառնալով այս երևույթին, շեշտում էր, թե «грузинское землевание таеет с невероятной быстротой.... Нужно заметить, что громадная часть этого процесса совершается тайно: армяне еще не смеют открыто предъ являть всех своих документов... Они боятся взрыва отчаяния в грузинском обществе и подозревают, что русское правительство, вследствие резкого кризиса, станет поближе присматриваться к кавказским делам». Տե՛ս Величко В., Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы, Москва, 2003, с. 40.

⁴⁵ Տե՛ս «Երտոձա», 31 օկտոբերի 1917.

⁴⁶ Տե՛ս Эристов-Шарвашидзе Н., Памятная записка о нуждах грузинского народа, Москва, 1906, с. 62.

⁴⁷ Տե՛ս «Երտոձա», 14 նոյեմբերի 1917. «Նվիրատվության» հարցում՝ բավականաչափ մաշված տիտղոսներ ունեցող վրաց «ընտրախափի» կեցվածքը սկզբից ի վեր եղել է կեղծ և խուսանալող: Նրա «խորամանկությունն» իսկույն բացահայտվեց և հօդս ցնդեց կայսերական զորքերի Թիֆլիս ժամանումից անմիջապես հետո, երբ 200 վրաց ազնվական դիմել էին գերմանական դեսպանորդ և գտարյուն մեծատոհմիկ Ֆ.Վ. Շուլենբուրգին՝ հայցելով օտարների օժանդակությունն իրենց ժառանգական հողային տիրույթների վերադարձման գործում: Տե՛ս «Լրաբեր» (Թիֆլիս), 17 հունիսի 1918:

⁴⁸ Տե՛ս «Նաթարեջեղո», 31 օհնջարի 1919. Բեկումային դարձաշրջանի վրաց մտավորականությունը, որը առաջացել էր մեծապես ազնվական խավից, մասնավոր կալվածքների վաճառքը հավասարեցնում էր հայրենիքի գիշման և կործանարար էր

վրացական հանրապետության կառավարությունը դրա համար էլ առաջին հերթին անցկացրեց հողային ռեֆորմ և փորձեց կարգի գցել տնտեսության այդ անչափ կարևոր բնագավառը:

Հողային բարեփոխումը Վրաստանում գլխավորապես իրականացվեց Սեյմի 1918 թ. մարտի 7-ի օրենքի դրույթների հիման վրա⁴⁹: Խոշոր հողատերերի, առաջին հերթին ռուսական թագավորական ընտանիքին պատկանող հողային սեփականությունը՝ Ծինանդալի, Մուկուզանի, Նափարեուլի, Մուխրանի, Չակվի, Սինոպ, Դիոսկուրիա, Իգումնովո, ինչպես նաև Փրիդոնյանի, Մանթաշյանի, Արամյանցի, Անանյանի, Սմեցկոյի առաջադեմ ու շահութաբեր հսկա տնտեսությունները պետականացվեցին և ստացան «ազգային կալվածքների» կարգավիճակ: Հողային բարեփոխումը հիմնականում ավարտվեց 1919 թ. գարնանը, և, ըստ հունիսի 1-ի վիճակագրության,

հայտարարում այդ ոլորտում սեփականության վերաբաշխման գործընթացը ամբողջ վրաց ժողովրդի հետագա շահերի համար: Ուստի նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսության ձևավորումն անհրաժեշտ էր սնանկացող ազնվականների ձեռքերում: Նրանց կողմից տարածվող հակահայկական հայացքները պարարտ հող էին գտել վրաց քաղաքներից շրջանակներում, քանի որ հայկական կապիտալի հետ մրցակցության մեջ նրա զիջումն ունենում էր որպես հետևանք ոչ միայն վրացական միջին և խոշոր բուրժուազիայի ձևավորման գործընթացի կասեցում, այլ նաև վրաց մանր գործարարների սնանկացում: Հակասությունները հայ և վրաց բուրժուազիայի միջև տնտեսական ոլորտում նպաստել էին նաև վրաց ազնվականության և քաղաքներից միավորմանն ընդհանուր քաղաքական ճամբարի շրջանակներում: Ազնվական վերնախավի փոշիացումը և նրա փոխարեն նոր, սեփական մեծաթիվ և հզոր բուրժուական դասի ի հայտ չգալը վրաց մտավորականությունը հայտարարում էր համազգային ողբերգություն և աղետաբեր հետևանքներ էր գուշակում ողջ վրաց ժողովրդի համար: Հայ բուրժուազիայի հանդեպ ունեցած սինդրոմը նրանք, կամա թե ակամա, վերածում էին թշնամության ամբողջ հայ ազգի նկատմամբ, ինչով էլ սկսում էր տառապել նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսությունը: Այդ տեսակի գաղափարներ կերտողների կարծիքով հայ կապիտալի հզորությունը կարելի էր կրործանել միայն վարչարարական մեթոդներով՝ մինչև անգամ սեփականության բռնագրավում: Դա իրականություն դարձավ ՎԴՀ-ի գոյության տարիներին, երբ կյանքի կոչվեց վրաց ազգային գաղափարախոսության գլխավոր պաշտանքներից մեկը, թեև սոցիալական «բարեփոխումների» քողի տակ, քանի որ այդ առաքելությունը ստանձնեց սոցիալիստական կառավարությունը: Այսպիսով, տնտեսական ոլորտում հայադայաց քաղաքականության իրականացման հիմնական գործիքը եղավ 1919 թ. հուլիսի 11-ին ասպարեզ հանած՝ անշարժ գույքի հարկադիր օտարման մասին օրենքը: St'u Принудительное отчуждение и практика органов самоуправления, «Слово», 26 февраля 1920.

⁴⁹ St'u Сборник законов, инструкций и разъяснений по министерству земледелия, Тифлис, 1918, с. 45.

ամգրավվել էր 447816 դեսյատին ընդհանուր մակերես ունեցող 2940 կալվածք⁵⁰։ Այդ տվյալները վերաբերում են Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներին։ Բաթումի մարզում այն չէր իրականացվել, իսկ Աբխազիայի տարածքում կառավարությունը հողային բարեփոխմանը ձեռնամուխ եղավ միայն 1920 թվականին⁵¹։

Իշխանությունները սակավահող երկրագործներին անհատույց հատկացրեցին 340 հազ. դեսյատին⁵²։ Ագրարային ոլորտի բարեփոխման շրջանակներում վրաց կառավարությունը նաև վաճառքի հանեց հողերի մի մասը, քանզի ջանում էր այդ եղանակով իբր մարել նախկին կալվածատերերի բանկային պարտքերը, շուրջ 15-18 մլն. ռուբլի⁵³։ Վրաստանի սոցիալիստական կառավարության ջանքերով իրականացված այս բարեփոխումը եղավ նրա ամենախոշոր և նշանավոր քաղաքական ձեռնարկումներից մեկը, որը սակայն ունեցավ հակասական հետևանքներ⁵⁴։

⁵⁰ St'u Ход аграрной реформы, «Кавказское слово», 8 июля 1919.

⁵¹ Прием культурно-ценных имений в Абхазии, «Борьба», 12 февраля 1920.

⁵² St'u საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. თბილისი, 2003, გ. 74.

⁵³ St'u მურცხალა И., Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг., Тбилиси, 1978, с. 306. Ըստ պաշտոնական տեսակետի, որը հնչել էր վրաց խորհրդարանի բարձր ամբիոնից, «բռնագրավված կալվածքները պարտք են բանկերին և, քանզի մենք չենք որոշել ըստպրոպիագիայի ենթարկել կապիտալը, պետությունը պարտավոր է վերցնել իր վրա բանկային պարտքերը»։ St'u «საქართველო», 21 იანვარი 1919.

⁵⁴ 1919 թ. հունվարի 28-ին Վրաստանի Պառլամենտը թույլատրեց սակավահող այգեգործների կողմից նախկին կալվածատիրական հողերի մասնավորեցումը։ Այդ քայլը հետապնդում էր խոշոր գյուղացիական տնտեսությունների ստեղծման նպատակ։ «Սոցիալիստական» փորձերին վերջ դրեց Ուժ-ի որոշումը (1920 թ., փետրվար), որը դարձյալ արտոնեց հողերի առուծախը։ Հողային բարեփոխման հարցում իրականացվում էր ՎՍՐԲԿ-ի ծրագիրը, որի դեմ հանդես եկան մի շարք ընդդիմադիր հոսանքներ։ ՄՖ և ՍՀ կուսակցությունները մերժում էին հողի վաճառքը և պահանջում էին իրականացնել նրա «սոցիալիզացիա» (համայնացում), այսինքն անհատույց հանձնել մշակողների օգուտգործմանը՝ արտադրական և սպառողական նորմավորումներով։ St'u Парламент Грузии, «Закавказское слово», 21 января 1919. Այս առթիվ վրաց քաղաքական գործիչ Ֆ. Մախարաձեն գրում էր, թե «нам кажется, что этих шовинистов в этом случае интересует не столько улучшение положения крестьянской бедноты, сколько конфискация или отобрание земли у не-грузинских землевладельцев»։ St'u Махарадзе Ф., Диктатура меньшевистской партии в Грузии, Москва, 1921, с. 110. Ըստ ՎՍՐԲԿ-ի, լուծման այդ տարրերակը (իմա՝ «սոցիալիզացիա») չէր զոհացնի երկրում շուկայի լայնածավալ պահանջները, քանզի տանում էր հողաբաժինների պարբերական վերաբաշխման և, հետևապես, խոչընդոտ կհանդիսանար ապագայում շահավետ գյուղատնտեսության ստեղծման համար։ Իր հերթին, ԱՂ-ի «աջ» թևը հողային

Այսպիսով, վրաց կալվածատեր ազնվականությունը «նվիրեց» իր ժողովրդին այն ունեցվածքը, որի նշանավոր մասը փաստացի իրեն արդեն չէր էլ պատկանում: Սակայն այդ մտածված քայլի դիմաց նա ետ ստացավ իր նախկին հողային սեփականության զգալի մասը⁵⁵, որն այժմ ազատ էր բանկային պարտքերից, քանզի նշված գումարների վճարման հոգսը ներդրվել էր գլխավորապես պետությունից վրա⁵⁶: Կառավարության «գթասրտության» այս դրսևորումը բխում էր, ինչպես վկայում են շարադրած փաստերը, զուտ քաղաքական հաշվարկներից և, ակներևաբար, հետապնդում էր «ազգային խաղաղության» պահպանման հեռանկարը⁵⁷:

Կարճատև կառավարման ընթացքում վրաց սոցիալ-դեմոկրատները ձգտում էին ամրապնդել տնտեսական ոլորտում վրաց գործարարների դերը՝ օգտագործելով պետական մենաշնորհների լծակը և քաղաքացիության մասին օրենքը, որոնք պարզ կերպով ուղղված էին հայկական բուրժուազիայի թուլացման և այնուհետև վերացման նպատակին⁵⁸: Վրաց բուրժուազիան, որը հիմնականում

բարեփոխման ընդհանրապես դեմ էր արտահայտվում և պնդում, թե այն արմատապես քայքայում է արդյունավետ և շահութաբեր տնտեսությունները: Տե՛ս Парламент Грузии, «Закавказское слово», 22 января 1919. Վրաստանում հողային բարեփոխման անհրաժեշտության հարցին և նրա իրականացման ընթացքում առաջացած խնդիրներին են անդրադարձել նաև մի շարք հեղինակներ: Տե՛ս Lang D.M., A modern history of Georgia, London, 1962, pp. 212-213. Suny R.G., The making of the Georgian nation, California, 1988, pp. 195-200. Kazemzadeh F., The struggle for Transcaucasia (1917-1921), New York, Oxford, 1951, pp. 188-189.

⁵⁵ 1920 թ. դրությամբ 274720 գյուղացիական տնտեսությանը պատկանում էր 1019767 դեսյատին վարելահող (կամ՝ մեկ ծովա – 3.7 դեսյատին): Այնինչ 27971 ազնվական ընտանիք այգեգործական գոտում ուներ շուրջ 204785 դեսյատին, այսինքն յուրաքանչյուր նախկին կալվածատեր շարունակում էր տնօրինել միջին չափով 7.3 դեսյատին մշակելի հող: Տե՛ս Жвания Г., Великий Октябрь и победа советской власти в Грузии. Тбилиси, 1987, с. 178.

⁵⁶ Այս առթիվ, ուշադրություն է գրավում ՀԱՍ-ի անդամների պնդումը, ըստ որի «без преувеличения, хотя и гипотетически, можно утверждать, что самый бюджет грузинского государства в своей значительной части держится именно на гражданах армянской национальности». Տե՛ս «MEMORANDUM», с. 79.

⁵⁷ Այս սկզբունքն առավելապես կարևորում են արդի վրաց պատմաբանները, գրելով՝ «Аграрная реформа, проведенная в Грузии не оставила без земли ни бывших землевладельцев (дворян, помещиков), ни крестьян. Такая политика помогла избежать столкновений между классами на социальном почве...». Տե՛ս Вачнадзе М., Гурзуа В., История Грузии (XIX-XX века), учебник, Тбилиси, 2004, с. 92.

⁵⁸ Տնտեսական «ճնշումները հանդես էին գալիս ապագային դիմակով, իբրեւ

ներկայացված էր մանր արևտրականների դասով և ունևոր գյուղացիությամբ, պետական հովանավորության սուր կարիք ուներ, իսկ նրա արագ զարգացման համար «ջերմոցային», կամ մենաշնորհային պայմաններ էին անհրաժեշտ, որոնց կիրառման պարագայում պետք է բացառված լինե՛ր թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին տնտեսական մրցակցությունը: Հայ գործարար խավը վրաց կառավարության «սոցիալիստական» քաղաքականության շնորհիվ սնանկացավ ավելի արագ, քան վրաց բուրժուազիայի կայացման գործընթացը կանգնեց իր լիարժեք և հուսալի ուղու վրա: Այսպիսով, վրաց քաղաքական վերնախավի անհեռատես «բարեփոխումները», որոնք ավելի շատ բխում էին քաղաքական նախասիրություններից, քան հենվում կյանքի իրական պահանջների վրա, անտարակույս մեծապես նպաստեցին այն լայնածավալ ճգնաժամի խորացմանը, որը արդեն խեղդում էր Վրաստանի տնտեսությունը⁵⁹:

հանրապարտադիր օրենքներ կամ կանոններ առևտրա-արդյունաբերական գործերով պարապող բոլոր քաղաքացիների համար: Բայց ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ նրանց գլխաւոր զոհերը հայերը պէտք է լինեն, որովհետեւ այդ գործերը գլխաւորապէս նրանց ձեռքին էին գտնուում: ...Մի կողմից՝ ծանր տուրքերի էին ենթարկոււմ հայերի առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկները, նոր ձեռնարկների արտօնութիւնը դժուարացնում, նրանց համար չարաշահութեան մեղադրանքով մեծամեծ տուգանքներ դնում նրանց կայ, իսկ միւս կողմից՝ ամեն դիւրութիւն ու աջակցութիւն տալիս էին տնտեսա-գործական հակուձեռն ունեցող վրացիներին, որպէսզի նրանք մրցունակ դառնան հայերի դէմ»: Տե՛ս Զամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք» (Քոստոն), 1929, մարտ, էջ 119: «Վրաց մենշեւիկեան կառավարութիւնը...կը կռուէր բուրժուազիայի դէմ՝ ուժեղացած տուրքերու, կալուածներու պետականացման, ստիպողական փոխառութիւնների միջոցով...Եւ եթէ նկատի առնենք, որ բուրժուազիան Թիֆլիսի մէջ բաղկացած էր Հայերէ...բուրժուական պարզ կ'ըլլայ, որ վերոյիշեալ քաղաքականութեան...գիծերն ալ ամենէն շատ կը հարուածէին Հայերու անմիջական շահերը, եւ Հայերն էին, որ գլխաւորաբար, կը տուժէին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարդապէս, կը կորսնցնէին իրենց տուները եւ դրամագլուխները, ազդեցութիւնն ու դիրքը, եւ կ'ընդհարուէին Վրացիներու հետապնդած արհեստական ազգայնացման հետ: Թիֆլիսի ամենալաւ թատրոնը, «Արտիստական Ընկերութիւն» անունով, չմշին գումարով անցաւ Իւզբաշեաններու ձեռքէն պետութեան: Քաղաքի ամենալաւ տունը Մ. Արամեանցինը, Վրացիք գրաւեցին՝ վերածելով «բանուորական տան»: Փրիտօնեաններու տունը դարձաւ նախարարի բնակարան: Մանթաշեանի տունը՝ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, եւ այլն»: Տե՛ս Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուս, 1968, էջ 225-226:

⁵⁹ Համառուսաստանյան շուկայի վերացման հետևանքով վրաստանն ապրեց տնտեսական փլուզում: Կրճատվեց արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության արտադրանքը: Տնտեսական կապերի խզումն առաջացրեց նաև գների հսկայական տեղաշարժ: Դրա հետևանքով, առանց այն էլ հետամնաց տնտեսությունը՝ քայքայվեց:

Վրացական ազգային պետության ստեղծման նպատակին զոհաբերվում էին Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնությունների շահերը, որի հետևանքով նրանց և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամա թե ակամա լարվում էին: Ազգային փոքրամասնությունների պահանջները վրաց քաղաքական շրջանակների կողմից երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակավրացական»: Առանցքային խնդիրների շուրջը վրաց ժողովրդի համախմբման նպատակով քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Վեշապելի, Գվազավա, Գոտուա, Մաչաբելի, Գոմարթելի և այլք) օգտագործում էր ներքին թշնամու գաղափարը՝ հանձնես ազգային փոքրամասնությունների: Նրանք խնամքով և գիտակցաբար հանրության մեջ սերմանում ու փայփայում էին ազգայնական հոգեբանությունը, որի տարածման գլխավոր նպատակն էր նաև աշխատավոր զանգվածին սոցիալական պահանջներից հեռու պահելը: Վրաց բանվորին փորձում էին համոզել, թե սոցիալական ասպարեզում օրեցօր խտացող նրա բազմակուտակ

կրճատվեցին ցամաքատարածություններն ու ընտանի կենդանիների գլխաքանակը: Ապրանքների թանկացումները աշխատավոր ժողովրդին հասցրին ծայրահեղ աղքատության: Հատկապես աղետաբեր էր պարենային ճգնաժամը: Քաղաքաբնակների հիմնական մասը գրեթե մատնվել էր սովի: Տե՛ս Голос в Ону, «Борьба», 5 февраля 1920. Ամասելի զարգացում ստացավ սպեկուլյացիան: Արտաքին առևտրում առաջացած դեֆիցիտը զննհատվում էր 219 մլն. ռուբլի (1919 թ.), որի հետևանքով զնաճի չափը մեծ ցուցանիշների էր հասել: Տե՛ս Учредительное собрание, «Слово», 4 января 1920. Դրան նպաստում էր նաև պետական քյուբեի հսկայական ճեղքվածքը, որը կառավարությունը «բուժում էր» նոր «1000 ռուբլի» նոմինալ ունեցող սեփական բոնների թողարկմամբ (1919 թ., հուլիս) և նրանց լրացուցիչ ենիսիայով: Տե՛ս Грузинская жизнь в 1919 году, «Слово», 1 января 1920. Տնտեսական ճգնաժամի ցայտուն դրսևորումներից մեկը եղավ 1920 թ. օգոստոսյան խունավոր տարադրամի սովեթային շուկայում, երբ վրացական բոնի կուրսը, մեկ անգլիական ֆունտի դիմաց, կարճ ժամանակամիջոցում արժեզրկվեց 3000-ից մինչև յոթ հազարի: Տե՛ս «Նախորոշեջլո», 12 հոբեմբեր 1920. ՎԴԴ-ի Պետական Բանկը, որը ստեղծվել էր 1920 թ. հունիսին, ունենալով դատարկ զանձարան, որևէ կերպ չէր էլ կարող ներազդել խելագարված շուկայի վրա, այս տխուր իրավիճակը փոքրիշատե կարգավորելու նպատակով: Զուրկ լինելով հարկային երկամուտների հուսալի աղբյուրներից, վրաց կառավարությունը փորձեց ձեռք բերել վարկային միջոցներ արտաքին շուկայում, բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի պետական ու մասնավոր ֆինանսական կառույցները ձեռնպահ մնացին և չշտապեցին հատկացնել Վրաստանին որևէ դրամական օժանդակություն: Վարչապետ Ն. Ժորդաճիան ստիպված էր խոսել լուրջ ճգնաժամային երևույթների մասին: Տե՛ս «Борьба», 16 октября 1920. Մամուլը իսկույն արձագանքեց դրան, սակայն տեղեկացնելով նաև, որ «ճգնաժամը ոչ միայն տնտեսական է, այլ նաև քաղաքական և քաղաքական: Սա ամբողջական սնանկացում է»: Տե՛ս «Նախորոշեջլո», 16 հոբեմբեր 1920.

խնդիրները իբր կարելի է, և նույնիսկ անհրաժեշտ է լուծել, նրա օտարազգի գործընկերների հեռացման միջոցով: Դրա հետևանքով ևս պակաս չէին դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մամուլում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի, վտարման կոչեր էին հնչում⁶⁰: Այդ տեսակի քարոզչությունը զուգակցվում էր վրաց հասարակության ներսում ազգայնական տրամադրությունների աննախադեպ աճով, որը տեղերում երբեմն վերածվում էր հայահալած միջոցառումների, քանզի վրաց հանրության մի մասն արդեն տոգորված էր հայատյաց տրամադրություններով:

Վրաց ազգայնականները համառորեն պահանջում էին «նոսրացնել» Վրաստանի հայ ազգաբնակչությունը: Հազարավոր հայ մարդիկ Վրաստանի շատ ու շատ վայրերից ոչ միայն հարկադրված էին ծախսորդ քաղաքական պայմանների շնորհիվ ինքնուրույն հեռանալ «դեմոկրատական հանրապետությունից», այլ նաև վրաց իշխանությունների կարգադրանքով նրանցից շատերը բռնի արտաքսվում էին երկրից: Ծայրահեղ ծանր կացություն էր ստեղծվել Թիֆլիսի հայության համար վրաց-հայկական պատերազմի հետևանքով: Ապօրինի ծերբակալությունները, խուզարկություններն ու բռնագրավումները դարձել էին սովորական երևույթ: Զինապարտ հասակի հայ տղամարդկանց կալանավորում էին, Զուբայիսի մոտ ստեղծված հատուկ նշանակության ճամբարներում նրանց սովատանջ էին անում և օգտագործում ծանր աշխատանքների համար⁶¹: Բուն Վրաստանի քաղաքներում և գյուղերում, ինչպես Գորի, Սղնախ, Թելավ, Գուրջաանի և այլն, տեղի ունեցան հայերի տների և խանութների թալան ու ավեր⁶²: 1919 թ. հունվարի 5-ին Թիֆլիսում

⁶⁰ Տե՛ս «Նახაღեხო Նաჭիშ», 20 დეკემბერი 1918. Նաև՝ «Նაქართველი», 22 დეკემბერი 1918. Նաև՝ «ეროზა», 26 მაისი 1919.

⁶¹ Ճամբարներ աքսորված հայերի թվաքանակը 1919 թ. հունվարի 3-ի դրությամբ կազմեց 1600 մարդ: Տե՛ս Չերբակալած հայերի մասին, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 12 հունվարի 1919:

⁶² Անդրադառնալով այս դեպքերին, քաղաքական գործիչ Ֆ. Մախարաձեն գրում է՝ «В самом Грузии во время этой войны все армянское население было взято под подозрение и обвинялось в измене отечеству. По всей Грузии гвардейцами, милиционерами и чинами особого отряда армяне подвергались неслыханным оскорблениям, арестам, высылке и т. д. без всякого повода с их стороны. С армянами всякий мог сделать то, что хотел». Տե՛ս Махарадзе Ф., Диктатура..., с. 74. Այս անհրապույր և ամոթալի երևույթների մասին բազմիցս հիշատակում է ժամանակի մամուլը: Տե՛ս Դիմում Վրաց դեմոկրատական հանրապետութեան կառավարութեան

դարձյալ տեղի էին ունեցել հայերի զանգվածային ծերբակալություններ⁶³։ Հալածանքների էին ենթարկվել հայ հայտնի հասարակական գործիչները⁶⁴։ «Հատուկ ջոկատ»-ի գործակալների «եռանդագին» աշխատանքի շնորհիվ բերման էր ենթարկվել, ի թիվս շատերի, նաև Հովհաննես Թումանյանը⁶⁵։ Այս ամենի պատճառը արդեն Հայաստանի հետ պատերազմը չէր։ Պարզապես այդ միջոցով վրաց իշխանությունները փորձում էին Թիֆլիսի քաղաքային դումայի առաջիկա ընտրությունների նախօրյակին ահաբեկել և չեզոքացնել հայ ընտրազանգվածը։ Մայրաքաղաքի 346 հազ. ազգաբնակչությունից 149 հազարը հայեր էին⁶⁶։ 1918 թ. հուլիսի 16-ի չարաբաստիկ «կանոնադրության» համաձայն թիֆլիսաբնակ 110000 ընտրողներից իշխանությունները ծայր տալու իրավունքից զրկեցին 60000-ը⁶⁷։ Այդ

նախագահին, «Մշակ», 12 հունվարի 1919։ Նաև՝ Открытое письмо Н.Н. Жордания, «Социал-Демократ» (Тифлис), 13 января 1919. Վիրահայ բնակչության կրած վնասների մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 238, թ. 1-55։ «Հայ-վրացական պատերազմի կապակցությամբ կատարուած հակահայկական հալածանքների... բացատրությունը պէտք է որոնել Վրաստանի հայութիւնը նստացնելու եւ տնտեսապէս թուլացնելու այն քաղաքականութեան մէջ... որին, հետեւում էր ժողովանիւ-Բամիշվիլիի կառավարութիւնը իր գոյութեան պահից սկսած՝ վրաց շովինիստներին բաւարարութիւն տալու համար։ Պատերազմը հարթել էր այս քաղաքականութեան ճանապարհը։ Նրա իրականացման համար այլեւս կարիք չկար օրինական ձեւակերպութիւնների յետեւից ընկնել...»։ Տե՛ս Զամալեան Ա., Հայ-վրացական կնճիռը, «Հայրենիք» (Րոստոն), 1929, ապրիլ, էջ 145։ Ինչպես տեսնում ենք, ժամանակի նշանավոր և իրազեկ գործչի այս սպառիչ խոսքերը հավելյալ մեկնաբանության անհրաժեշտություն չունեն։

⁶³ Տե՛ս Массовые аресты, «Грузия», 7 января 1919.

⁶⁴ Խախտելով պատգամավորական անձեռնմխելիությունն՝ այդ օրերին իշխանությունները կալաքի տակ վերցրեցին խորհրդարանի անդամ Զ. Զորյանին, ինչպես նաև Թիֆլիսի քաղաքային դումայի իրավասուներ Ա. Արեղյանին, Ա. Թոսունյանին, Ա.Ամիրխանյանին, Գ. Ճոնյանին, Ե. Պապյանին։ Տե՛ս Լրատու, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 23 հունվարի 1919։

⁶⁵ Սարդարյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002, էջ 91։

⁶⁶ Տե՛ս Кавказский Календарь на 1917г., Тифлис, 1916, с. 206-207.

⁶⁷ Ментешашвили А., Октябрьская революция..., с. 111. Թիֆլիսի 1917 թ. քաղաքային ընտրություններին այդպիսի խտրականության մասին խոսք չէր էլ կարող լինել։ Այդ հիդրակի ժողովրդական քվեարկությանն առաջին անգամ մասնակից եղան ոչ միայն քաղաքի բոլոր չափաիսս բնակիչները, այլև կայազորի զինվորականությունը։ Վերջին հանգամանքից վարպետորեն օգտվեցին վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք շահարկելով հեղափոխական կարգախոսները շահեցին նաև ռուս զինվորական ընտրազանգվածի ծայրերի նշանակալի մասը։ Ուստի քաղաքային դումայում հայազգի թեկնածուներին բաժին հասավ աթոռների 40 տոկոսը, վրացիներին՝ 32.5%-ը, իսկ ռուս իրավասուներին 27.5%-ը։ Տե՛ս Karapetian C., Мэры Тифлиса, Ереван, 2003, с. 22.

խտրականությունը դժգոհության ալիք առաջացրեց Թիֆլիսի բազմազգ բնակչության շրջանակներում: Էսեռները, ՀՅԴ-ն ու ՀԺԿ-ն ի նշան իրենց բողոքի, բոյկոտեցին քաղաքային ընտրությունները⁶⁸: Այս վայրիվերումների արդյունքում Թիֆլիսի դումայում վրացազգի իրավասուներին բաժին ընկած աթոռների թիվը կազմեց 87 տոկոս⁶⁹:

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումը և ամրապնդումը ոչ վրացաբնակ գավառներում: Վրաց իշխանությունները օգտվելով զանազան միջոցներից, չխորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական պայքարից հետո կարողացան հաստատել ՎՂՀ-ի գերակայությունը մի շարք վիճելի, ըմբոստ և հանդուգն շրջաններում⁷⁰: ՎՂՀ-ի բնակչության մոտ երրորդ մասը կազմում էին ոչ վրաց ազգությունները: Հետևապես վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի նրան թույլ տար ամբողջովին և մշտապես անտեսել ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների ձգտումները: Ըստ վրաց ղեկավարների, քաղաքացիների ազգային կարիքները պիտի յուրացվեին տեղական ինքնակառավարման մակարդակով, քանի որ Վրաստանում հռչակված «դեմոկրատական» կարգերը երաշխիք են ստեղծում որևէ հալածանքի դեմ: Ինքնավարության սկզբունքի փոխարեն, այդ թվում նաև մշակութային, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց բավարարվել միայն լայն ժողովրդավարացման մասին կարգախոսով⁷¹: Այնուամենայնիվ,

⁶⁸ St'u Tiflisskaya дума в 1919 году, «Слово», 1 января 1920.

⁶⁹ St'u Զաղաքային ընտրությունները, «Յառաջ» (Թիֆլիս), 7 փետրվարի 1919:

⁷⁰ Վրաց-հայկական հարաբերություններում տարածայնության առարկա դարձած Զավախցի հիմնահարցը ուսումնասիրել է և սպառիչ մեկնաբանություններ տվել ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա.Ա. Մելքոնյանը: St'u Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003: Վրաց-աբխազական փոխհարաբերություններում առաջացած խնդիրները, ինչպես նաև Աբխազիայում զանազան իրադարձությունների շուրջ ծավալված քաղաքական զարգացումների վերաբերյալ կարևոր փաստերը և տեղեկությունները ամփոփված են սույն հոդվածի հեղինակի հատուկ մենագրության մեջ: St'u Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ., Երևան, 2008: Հետագուտվող ժամանակաշրջանում առաջացած նաև Հարավային Օսիայի, Սամցխեի, Աջարիայի և Շավշեթի կնճռոտ և խճճված հարցերը առայժմ չեն արժանացել պատշաճ ուշադրության հայրենի պատմագիտության մեջ:

⁷¹ Մանրամասն տե՛ս Մաիլյան Բ., Հայոց մշակութային ինքնավարության ծրագիրը Վրաստանի Հանրապետությունում 1920 թ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVI, Երևան, 2007, էջ 173-179:

քաղաքակիրթ աշխարհի աչքերին թոզ փչելով, ժամանակի վրաց առաջնորդները մշտապես ընդգծում էին հայրենի պետությունում բնակվող այլ ազգությունների իրավունքները հարգելու իրենց «ջերմ» պատրաստականությունը:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել եզրակացության, որ.

- Վրաստանի Ղեմոկրատական Հանրապետությունը կայացավ որպես անկախ պետականություն, իրեն բնորոշ բոլոր հատկանիշներով;

- Վրացական վերածնված պետականության առաջնորդները իրականում նպատակ ունեին ստեղծել ունիտար և միատարր երկիր, սակայն փորձում էին քողարկել այդ ձգտումը դեմոկրատական կարգախոսներով;

- առօրյա քաղաքականության մեջ գերխնդիր էր համարվում Վրաստանի ներսում քաղաքացիական պատերազմի տարածման վտանգի չեզոքացումը և սոցիալական խաղաղության պահպանումը վրաց ժողովրդի տարբեր խավերի միջև;

- փոքրամասնությունների վերաբերյալ իրականացվող քաղաքականության պարագայում կայուն ձգտում էր նկատվում ստեղծելու գոյատևման այնպիսի պայմաններ, որոնք ուղղված կլինեն, եթե ոչ ամբողջական վտարման, ապա հեռանկարում նրանց ազգաճուլման համար;

- ազգային փոքրամասնությունների կացության չլուծված խնդիրները հրաշալի առիթ էին ստեղծել թե՛ «սպիտակ» մեծապետականների և թե՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կառավարության համար միջամտելու Վրաստանի ներքին գործերին;

- ՎԴՀ-ի կառավարության սոցիալ-տնտեսական գործունեությունը, որը զուգակցվում էր շրայլաբար տարածվող սոցիալական բարեփոխումների մասին խոստումներով, հիմնականում ուղղված էր ոչ վրաց, գերազանցապես հայ գործարար տարրի ոչնչացման նպատակին և ի վերջո ճգնաժամային երևույթները երկրում վերածեց համընդհանուր տնտեսական աղետի:

Այսպիսով՝ 1918 թ. վերածնված վրացական անկախ պետականությունը, երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում անցնելով բազում փորձությունների միջով և բախվելով շատ ու շատ վտանգավոր և կնճռոտ խնդիրների հետ, ի վերջո, անկարող եղավ, հայտնի պատճառներով, դիմագրավել Խորհրդային Ռուսաստանի գինված հարձակմանը: Սակայն պետք է փաստել, որ ներքին քաղաքականության բազմազան խնդիրներ, առաջին հերթին

ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իրենց լուծումը չգտնելով Վրաստանի Ղեծկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էին մնում նաև խորհրդային վարչակարգի հաստատումից հետո:

BENIAMIN MAILYAN

THE MAIN PRINCIPLES OF THE FORMING AND THE INTERNAL POLITICS OF THE REPUBLIC OF GEORGIA (1918-1921)

The Georgian leaders responded to offers of German aid and on May 26, 1918, declared Georgia an independent state. All national power was delegated to a «united democratic government» to be headed by Noi Zhordania. The Georgian socialist leaders intended to introduce into Georgia certain features of the Swiss political system, such as cantonal self-rule. But, simultaneously, they supported the main idea that Georgia is a unitary country. For local authoritative bodies, the government intended to establish the institute of «erobas» (self-government offices). In the second half of 1918, elections to Erobas were held. Despite the fact that almost all the seats in self-governing bodies were by the Social Democrat Labor Party of Georgia (SDLPG) members, other Georgian parties – Social Federalists (SF), National Democrats (ND) and Social Revolutionaries (SR) – had representatives in executive bodies.

The tenor of Georgian policy was conditioned by the determination of Zhordania's government to restore Georgian predominance in the East Georgia, especially in the city of Tiflis (the capital of Georgia), where the Georgians had become a minority. By the beginning of 1919 most Armenian officials, militiamen, and municipal employees in Tiflis had been erased from the payrolls, and the Georgians gained control of the local administration by monopolizing an election held in January. The sizable Non-Georgian elements were disqualified by intimidation or revised franchise requirements.

The National Council of Georgia, later known as Parliament, had not been regularly elected. Its powers being dubious, it was now decided to elect a Constituent Assembly (CA) which would write a constitution for Georgia and at the same time serve as a legislative organ. In February, 1919, elections were conducted on the basis of «universal, equal, and secret suffrage». Representation was proportionate. The population of the Batumi province, Borchalo, Akhaltsikhe, Akhalkalaki regions, Khevsureti, Svaneti and Abkhazia were unable to vote. The SDLPG came to power with an overwhelming majority. The other parties to return delegates to the CA were the ND, the SF and the SR. Whereas in 1918 ARF «Dashnaksutiun» had been represented in the Parliament by a small faction, not a single member of the foremost Armenian political party was to be seated in the CA when it convened on March 12, 1919. The only Armenian who entered the new legislature did so as deputy of the SDLPG. After

supplementary elections, held some months later in August 1919, «Dashnaksutiun» got three seats to the CA.

All the Georgian party supported the main idea that Georgia is a unitary country. Once the SDLPG had assumed the leadership of a national state they could but bow to the resurgent nationalism of the Georgian people. The nationalist virus spread with unexpected speed, affecting all organs of the state. The Non-Georgian residents of Georgia suffered great hardships owing to this resurgent Georgian nationalism. Various legal restrictions prevented them as foreigners from entering the civil service, while the artificially raised language barriers forced them out of the legal profession. The thousands of Non-Georgian officials, telegraph and postal employees, and even railway workers, lost their jobs. From the halls of the Georgian government nationalism spread into the courts, which were ordered to conduct all their business in the state language. The only language which was common to all residents of Georgia, Russian, was outlawed. The beautiful phrases of socialist solidarity of nations, self-determination, etc., were forgotten and buried. During the first year of Georgian independence the collective power of tens of thousands of Non-Georgians was sharply diminished. Moreover, the complicated question of citizenship threatened to relegate many Non-Georgians to the status of second-class subjects. The most pointed blow fell upon the Armenians bourgeoisie, which were the really masters of Tiflis. One after another their buildings were expropriated, assertedly to house government agencies, embassies and consulates, military and economic missions.

In March, 1918, the Transcaucasian Seim published a decree that stated that in order to promote the welfare of the landless peasants all lands belonging to the Crown, the Church, and private individuals, above a certain norm to be established, would be nationalized. Georgia was the only one of the three Transcaucasian republics where this reform was out. All surplus lands went into a state land fund. But the Georgian government did not take all the land away from the nobility. The peasants whose holdings were smaller than the norms established by law could lease additional land from the State. In Georgia under popular pressure this was soon changed, the peasants being allowed to buy rather than rent additional land. The Government expected to receive two hundred million roubles from the peasants who bought lands from the State. This money, however, had not yet been collected. Meanwhile the budget was unbalanced. The Government «balanced» the budget by printing more money, thus creating an inflation which further weakened the already shaky economy.